VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 33-47
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İranda Təkdillilik: Azərbaycan Türkcəsində Yazmağın Siyasəti

• **Leyla RƏHİMİ BƏHMƏNİ** [1]

Xülasə: Bu tədqiqat İranda müasir milli dövlət anlayışının formalaşması prosesində təkdillilik ideologiyasının yaranmasını və bunun Azərbaycan türkcəsinə təsirlərini araşdırır. Araşdırmada XX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər İranda həyata keçirilən dil siyasəti tarixi və siyasi kontekstdə dəyərləndirilmiş, fars dilinin milli kimliyin əsas elementi kimi mövqeləndirilməsinin Azərbaycan türkcəsinin ictimai və yazılı istifadəsini necə məhdudlaşdırdığı ortaya qoyulmuşdur. Məqalədə dövrün görkəmli siyasətçiləri və mütəfəkkirlərinin təkdillilik, farslaşdırma və milli birlik haqqında baxışları ilkin mənbələr əsasında təhlil edilmiş, bu yanaşmaların təhsil, nəşriyyat və senzura siyasətlərinə təsirləri araşdırılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan türkcəsində yaradılan ədəbi əsərlərin qarşılaşdığı maneələr və buna baxmayaraq inkişafını davam etdirməsi "kiçik ədəbiyyat" və "post-təkdillilik" nəzəriyyələri çərçivəsində dəyərləndirilmişdir. Nəticə etibarilə tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan türkcəsində yazmaq yalnız ədəbi seçim deyil, eyni zamanda mədəni kimliyin qorunması və dil-mədəni plüralizmin davam etdirilməsi baxımından mühüm ifadə formasıdır.

Anahtar sözcükler: İran, Azərbaycan türkcəsi, təkdillilik, farslaşdırma, dil siyasəti.

[1] Utrecht Universiteti, Hollandiya. **E-posta:** leila.rahimibahmany@gmail.com, **ORCİD:** https://orcid.org/0000-0002-6120-8476

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 33-47
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İran'da Tek Dillilik: Azerbaycan Türkçesiyle Yazmanın Siyaseti

• **Leyla RAHİMİ BEHMENİ** [1]

Özet: Bu çalışma, İran'da modern ulus-devlet anlayışının şekillenme sürecinde tek dillilik ideolojisinin oluşumunu ve bunun Azerbaycan Türkçesi üzerindeki etkilerini incelemektedir. Araştırmada, 20. yüzyılın başından günümüze kadar İran'da uygulanan dil politikaları tarihsel ve siyasal bağlam içinde değerlendirilmiş; Farsçanın ulusal kimliğin temel unsuru olarak konumlandırılmasının, Azerbaycan Türkçesinin kamusal ve yazılı kullanımını nasıl sınırlandırdığı ortaya konulmuştur. Makalede, dönemin önde gelen siyasetçi ve düşünürlerinin tek dillilik, Farsçalaştırma ve ulusal bütünlük konusundaki görüşleri birincil kaynaklar ışığında analiz edilmiş; bu söylemlerin eğitim, yayıncılık ve sansür politikalarına yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde üretilen edebî eserlerin karşılaştığı engeller ve buna rağmen gelişimini sürdürmesi, "küçük edebiyat" ve "post-tek dillilik" kuramları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak çalışma, Azerbaycan Türkçesiyle yazmanın yalnızca edebî bir tercih değil, aynı zamanda kültürel kimliğin korunması ve çoğulculuğun sürdürülmesi bakımından önemli bir ifade biçimi olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: İran, Azerbaycan Türkçesi, tek dillilik, Farsçalaştırma, dil politikaları.

[1] Utrecht Üniversitesi, Hollanda. **E-posta:** leila.rahimibahmany@gmail.com, **ORCİD:** https://orcid.org/0000-0002-6120-8476

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 33-47
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Monolingualism in Iran: The Politics of Writing in Azerbaijani Turkish

• **Leila RAHIMI BAHMANY** [1]

Abstract: This study examines the emergence of the ideology of monolingualism during the formation of the modern nation-state in Iran and its impact on Azerbaijani Turkish. It investigates Iran's language policies from the early twentieth century to the present within their historical and political contexts, demonstrating how the positioning of Persian as the primary marker of national identity has restricted the public and written use of Azerbaijani Turkish. The article analyzes the views of prominent politicians and intellectuals of the period on monolingualism, Persianization, and national unity through primary sources, while also exploring how these ideas shaped educational, publishing, and censorship policies. Furthermore, it evaluates the obstacles encountered by literary works written in Azerbaijani Turkish and their continued development despite these restrictions within the theoretical frameworks of minor literature and the postmonolingual condition. The study concludes that writing in Azeri Turkish is not merely a literary preference but also an important means of preserving cultural identity and sustaining linguistic and cultural pluralism in Iran.

Keywords: Iran, Azerbaijani Turkish, monolingualism, Persianization, language policies.

[1] Utrecht University, the Netherlands, **Email:** leila.rahimibahmany@gmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-6120-8476

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 33-47
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تک‌زبانی در ایران: سیاستِ نگارش به زبان ترکی آذربایجانی

• لیلا رحیمی بهمنی[۱]

چکیده: این پژوهش به بررسی شکل‌گیری ایدئولوژی تک‌زبانی در فرایند تکوین دولت ـ ملت مدرن در ایران و تأثیر آن بر زبان ترکی آذربایجانی می‌پردازد. در این مطالعه، سیاست‌های زبانی ایران از آغاز سده بیستم تاکنون در بستر تاریخی و سیاسی مورد بررسی قرار گرفته و نشان داده شده است که چگونه جایگاه‌یابی زبان فارسی به‌عنوان مؤلفه اصلی هویت ملی، کاربرد عمومی و نوشتاری زبان ترکی را محدود ساخته است. مقاله با تکیه بر منابع دست اول، دیدگاه‌های برجسته‌ترین سیاستمداران و اندیشمندان این دوره را درباره تک‌زبانی، فارسی‌سازی و وحدت ملی تحلیل کرده و بازتاب این دیدگاه‌ها را در سیاست‌های آموزشی، نشر و سانسور بررسی می‌کند. همچنین، موانع پیش روی آثار ادبیِ نوشته‌شده به زبان ترکی و تداوم حیات و پویایی این ادبیات، با وجود این محدودیت‌ها، در چارچوب نظریه‌های «ادبیات کوچک» و «پساتک‌زبانی» ارزیابی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نوشتن به زبان ترکی صرفاً یک انتخاب ادبی نیست، بلکه شیوه‌ای مهم برای پاسداشت هویت فرهنگی و تداوم تکثر زبانی و فرهنگی در ایران به شمار می‌آید.

کلیدواژه: ایران، ترکی آذربایجانی، تک‌زبانی، فارسی‌سازی، سیاست‌های زبانی.

[۱] دانشگاه اوترخت، هلند. **ایمیل:** leila.rahimibahmany@gmail.com **اورسید:** https://orcid.org/0000-0002-6120-8476

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 33-47
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تک‌زبانی در ایران: سیاستِ نگارش به زبان ترکی آذربایجانی[۱]

● **لیلا رحیمی بهمنی**

در سراسر قرن بیستم، زبان ترکی در ایران گاه به‌طور کامل ممنوع، گاه به‌صورت محدود تحمل شد، اما در تمامی این دوره‌ها همواره در جایگاهی حاشیه‌ای نسبت به زبان فارسی قرار داشت؛ زبانی که به‌عنوان عنصر وحدت‌بخش، هویت‌ساز و زبان بنیادین ملت تلقی می‌شد. با وجود آن‌که ترک‌ها بزرگ‌ترین گروه زبانی غیرفارسی‌زبان ایران را تشکیل می‌دهند، هرگونه تلاش برای آموزش عمومی این زبان یا انتشار آثار به زبان ترکی، تا به امروز نیز غالباً به‌عنوان کنشی سیاسی و اعتراضی تلقی شده است.

بررسی تاریخی متون ترکی و تحلیل سیاست‌های مرتبط با آموزش زبان، نشر و سانسور در آذربایجان ایران نشان می‌دهد که میان زبان مادریِ ترکی و زبان رسمی و مسلط فارسی، رابطه‌ای هم‌زیستانه، اما در عین حال متناقض و پارادوکسیکال برقرار بوده است.

نویسندگانی که به‌جای فارسی، زبان ترکی آذربایجانی را به‌عنوان زبان نگارش خود - به‌ویژه در نثر روایی - برگزیده‌اند، یا آگاهانه در پی ایجاد صدایی معترض نسبت به زبان مسلط و زبان قدرت بوده‌اند، یا آثار آنان همواره با چنین برداشتی مواجه شده است. ازاین‌رو، روی‌آوردن به زبان مادری در نوشتار، خواه آگاهانه و خواه ناآگاهانه، به‌منزله اتخاذ موضعی سیاسی و اعتراضی در برابر گفتمان مسلط تلقی شده است.

چنین موضع‌گیری‌ای، به‌ویژه از زمان تشکیل حکومت ملی آذربایجان در استان‌های آذربایجان ایران (از نوامبر ۱۹۴۵ تا نوامبر ۱۹۴۶)، با جریان‌های ایدئولوژیک مختلفی که اقتدار حکومت مرکزی را به چالش کشیده‌اند، از جمله کمونیسم، تورانیسم، پان‌ترکیسم و نیز گرایش‌های فرقه‌گرایانه یا جدایی‌طلبانه، پیوند یافته است. در طول حیات یک‌ساله این حکومت،

---

[۱] برگرفته از Iranian Studies (2024), 57, 329–33. ترجمه از *وارلیق*.

که با حمایت اتحاد جماهیر شوروی شکل گرفت، زبان ترکی جایگاهی ممتاز یافت و به‌عنوان زبان نخست مدارس و نیز زبان رسمی دستگاه اداری مورد استفاده قرار گرفت. در مقابل، زبان فارسی به جایگاه زبان دوم تنزل یافت و مقرر شد آموزش آن از پایه سوم ابتدایی آغاز شود.

از آن زمان تاکنون، کاربرد زبان ترکی در نوشتار، مهم‌ترین ابزار برای بازسازی و تثبیت هویت آذربایجانی در برابر هویت یکدست و همگون ایرانی - که عمدتاً با زبان و فرهنگ فارسی تعریف می‌شود - به شمار آمده است. صرف‌نظر از محتوای آثار، نوشتن به زبان ترکی، خود بازتابی از رابطه‌ای دوسویه، چندلایه و درعین‌حال متناقض میان «قدرتِ زبان» و «زبانِ قدرت» است؛ رابطه‌ای که در بستری شکل گرفته است که در آن زبان، به ابزاری برای اعمال، بازتولید و تداوم قدرت سیاسی تبدیل شده است.[۲]

انکار جایگاه زبان ترکی ــ یا هر زبان دیگری جز فارسی ــ در ایران، و به حاشیه راندن تکثر زبانی به سود یگانگی زبانی، پدیده‌ای منحصر به ایران نبود. برعکس، این رویکرد بازتاب‌دهنده گرایشی گسترده‌تر بود که در آن واقعیت‌های متکثر و ناهمگون به‌صورت نظام‌مند نفی می‌شدند تا نوعی یگانگی آرمانی و برساخته تحقق یابد؛ یگانگی‌ای که در مورد ایران، در قالب آرمانِ خلوص و یکپارچگی هویت زبانی فارسی تصور می‌شد.

ترجیح تک‌زبانی بر چندزبانگی در سیاست‌های زبانی ایران، در واقع بازتاب اندیشه‌هایی بود که هم‌زمان با شکل‌گیری دولت ـ ملت‌های مدرن در اروپا پدید آمد و گسترش یافت. از این منظر، گرایش ایران به یک‌زبانی نه پدیده‌ای استثنایی، بلکه بخشی از الگوی رایج دولت‌سازی مدرن بود که در آن، همگونی زبانی یکی از ارکان اصلی شکل‌گیری هویت ملی و تحکیم اقتدار دولت تلقی می‌شد.

ترویج مدرنیستیِ هماهنگی کامل فرهنگی و زبانی، که با هدف حفظ «ملت» و صیانت از تمامیت ارضی ایران در برابر تجزیه‌های بیشتر دنبال می‌شد، در واقع واکنشی به سیاست‌های فراگیر استعمار مبتنی بر «تفرقه بینداز و حکومت کن» بود؛ سیاست‌هایی که بر بهره‌برداری از تفاوت‌های اتنیکی و زبانی، به‌ویژه در مناطق همجوار، استوار بودند. از جمله نمودهای این روند می‌توان به فروپاشی سرزمین‌های امپراتوری عثمانی، گسترش گرایش‌های پان‌ترکیستی و از دست رفتن بخش‌هایی از سرزمین‌های شرقی و شمالی ایران اشاره کرد.

---

[۲] برای مطالعه بیشتر، نک.: یوهانس وایس و توماس شوایت‌رینگ، «قدرت زبان: تأملی فلسفی ـ جامعه‌شناختی»، در *قدرت زبان*، به کوشش یوتا لیمباخ و کاترینا فون روکتشل، صص. ۱۸–۲۲

راه‌حل برگزیده در ایران، کنار گذاشتن چندزبانگی و اتخاذ رویکردی آشکارا خصمانه نسبت به زبان ترکی بود. هم‌زمان با آنکه ترکیه هویت ملی خود را بر پایه زبان ترکی تعریف می‌کرد و سیاست‌های سخت‌گیرانه ترک‌سازی را به اجرا می‌گذاشت، روشنفکران ایرانی نیز برای تمایز بخشیدن به ملت ایران از همسایگان ترک‌زبان خود، به زبان فارسی و سیاست‌های فارسی‌سازی روی آوردند؛ همان‌گونه که در دوره‌های پیشین، ایدئولوژی‌های مذهبی همچون تشیع و تسنن، مرزهای قدرت و قلمرو را مشخص می‌کردند.

افزون بر این، انتخاب نام «آذربایجان» برای کشوری که در شمال ایران تشکیل شد ــ در حالی که این نام در اصل به یکی از استان‌های تاریخی ایران اطلاق می‌شد[۳] ــ بر نگرانی‌ها و حساسیت‌های ایران افزود. در چنین فضای سیاسی، وجود زبانی مشترک میان ایران، ترکیه و جمهوری آذربایجان بیش از پیش مایه نگرانی تلقی می‌شد.

از سوی دیگر، در این رویکرد منفی نسبت به زبان ترکی، می‌توان نوعی نفی و طرد دودمان‌های ترک‌تبارِ حاکم بر ایران، از جمله سلسله قاجار که تا سال ۱۹۲۵ بر کشور حکومت می‌کرد، را نیز مشاهده کرد. پس از سقوط خاندان قاجار، هم‌زمان با گسترش گفتمان آریاگرایی مبتنی بر زبان فارسی و تمرکز قدرت سیاسی، شهرهای مهم ترک‌نشین ــ به‌ویژه تبریز که با عنوان «دارالسلطنه» شناخته می‌شد و از دیرباز محل اقامت ولیعهدان قاجار بود ــ جایگاه و اهمیت سیاسی خود را از دست دادند و این موقعیت تاریخی به‌گونه‌ای تحقیرآمیز از آنان سلب شد.

یاسمین ییلدیز در اثر تأثیرگذار خود با عنوان «فراتر از زبان مادری»[۴]، به بررسی گذار تاریخی از چندزبانگیِ پیشامدرن به تک‌زبانیِ مدرن می‌پردازد. (ییلدیز، ۲۰۱۳) مفهوم تک‌زبانی و ایده «زبان مادری» نخستین بار از سوی فیلسوفان آلمانی سده هجدهم، از جمله یوهان گوتفرید هردر (۱۸۰۳-۱۷۴۴)، ویلهلم فون هومبولت (۱۸۳۵-۱۷۶۷) و فریدریش شلایرماخر (۱۸۳۴-۱۷۶۸) مطرح و ترویج شد. آنان بر این باور بودند که وجود یک زبان مادری واحد، یکی از ارکان اساسی در شکل‌گیری دولت ـ ملت منسجم و همگن است. این دیدگاه به‌سرعت به یکی از مؤلفه‌های بنیادین مدرنیته تبدیل شد.

---

[۳] توضیح سردبیر وارلیق: بر اساس منابع تاریخی هر دو سوی رود ارس همواره بخشی از سرزمین آذربایجان بوده و این نام محدود به جنوب ارس نبوده است. مقالات متعددی در این زمینه در نشریه وارلیق منتشر شده است.

[4] Beyond the Mother Tongue.

هرچند این اندیشمندان فراگیری زبان‌های متعدد را تشویق می‌کردند، اما در عین حال از ایدئولوژی تک‌زبانی نیز حمایت می‌نمودند. تصور آرمانیِ همگنی اجتماعی که به‌طور طبیعی با یک زبان واحد پیوند خورده باشد، به مبنایی برای سازمان‌دهی نهادها و حوزه‌های مختلف دانش تبدیل شد. در چنین چارچوبی، تلاش برای تحقق ملتی متحد بر پایه یک زبان مشترک، به تکلیفی اخلاقی برای افراد و نهادهای اجتماعی بدل گردید.

تحقق این الگوی آرمانیِ دولت ـ ملت، مستلزم آن چیزی بود که ییلدیز از آن با عنوان «فرآیندهای فعال تک‌زبانه‌سازی»[5] یاد می‌کند؛ فرآیندهایی که هم در سطح فردی و هم در سطح جمعی به اجرا درمی‌آمدند. (ییلدیز، ۲۰۱۳)

در پی گسترش تعاملات ایرانیان با اروپاییان در سده نوزدهم و اوایل سده بیستم، گروهی از روشنفکران ملی‌گرای ایرانی ظهور کردند. این افراد که معمولاً از آنان با عنوان نسل نخست روشنفکران مدرن ایران یاد می‌شود، از جمله میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۸۷۸-۱۸۱۲)، سید جمال‌الدین افغانی (۱۸۹۷-۱۸۳۹)، میرزا آقاخان کرمانی (۱۸۹۷/۱۸۹۶-۱۸۵۴)، میرزا ملکم‌خان (۱۹۰۸-۱۸۳۴) و میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی (۱۹۱۱-۱۸۳۴)، رکود فکری و فرهنگی ایران را به‌شدت مورد انتقاد قرار دادند.

این روشنفکران در پی آن بودند که ایران را بر اساس الگوی دولت ـ ملت مدرن غربی بازسازی کرده و حکومتی مرکزی، مقتدر و متمرکز ایجاد کنند. بسیاری از آنان عقب‌ماندگی ایران را نتیجه حمله اعراب در سده هفتم میلادی و استقرار اسلام پس از آن می‌دانستند و از بازگشت به دوران طلایی ایران باستان دفاع می‌کردند.[6]

برداشت این ملی‌گرایان باستان‌گرا بر آن بود که عناصر فرهنگی متعلق به دوره‌های پسین، یعنی زمان‌هایی که ایران تحت سلطه اعراب و سپس مغولان و سلسله‌ها و قبایل گوناگون ترک قرار داشت، باید کنار گذاشته شوند. آنان این عناصر را بیگانه تلقی کرده و مانعی بر سر راه پیشرفت و نوسازی ایران می‌دانستند.

---

[5] *active processes of monolingualization*

[6] نمونه‌ای اولیه از ملی‌گرایی باستان‌گرا که بر دشمنی با اعراب استوار بود، در مقاله رحیمی بهمنی با عنوان «میرزا فتحعلی آخوندزاده» (صص. ۴۶۱–۴۷۶) قابل مشاهده است. آخوندزاده نه‌تنها اعراب و دین آنان را مورد انتقاد قرار می‌داد، بلکه خط عربی را نیز محکوم می‌کرد و از آن با عنوان «حروفِ عهد بربریت» یاد می‌نمود. از دیدگاه او، خط عربی عامل اصلی بی‌سوادی عمومی ایرانیان، جهل، فساد، عقب‌ماندگی اجتماعی و مهم‌ترین مانع در مسیر رهایی و تمدن به شمار می‌رفت (ص. ۴۶۷).

اندیشه تک‌زبانی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی دولت ـ ملتِ یکپارچه، از سوی گروهی از روشنفکران و نظریه‌پردازان نوساز ایرانی ــ که معمولاً از آنان به‌عنوان نسل دوم روشنفکران مدرن ایران یاد می‌شود ــ تحت تأثیر اندیشه‌های عصر روشنگری اروپا در سده هجدهم، ترویج شد. افرادی چون سید حسن تقی‌زاده (۱۹۷۰-۱۸۷۸)، تقی ارانی (۱۹۴۰-۱۹۰۳)، محمود افشار یزدی (۱۹۸۳-۱۸۹۳)، سید ضیاءالدین طباطبایی (۱۹۶۹-۱۸۸۸)، عباس اقبال آشتیانی (۱۹۶۵-۱۸۹۷/۱۸۹۶) و محمدعلی فروغی (۱۹۴۲-۱۸۷۷) از برجسته‌ترین مدافعان ایدئولوژی تک‌زبانی به شمار می‌رفتند.[۷]

حسینقلی کاتبی (درگذشت ۱۹۹۱) که از حامیان تک‌زبانی بود، به‌صراحت اظهار می‌داشت که: «اندیشمندان آلمانی، وحدت نژاد و زبان را بنیان شکل‌گیری یک ملت می‌دانند.» (کاتبی، ۱۹۴۳-۱۹۴۲، ص. ۱۲)

محمود افشار نیز با الهام از الگوی آمریکایی‌سازی، طرحی را با عنوان «ایرانی‌سازی» (ایرانی ساختن) پیشنهاد کرد و آن را مناسب‌ترین الگو برای جامعه ایران دانست. (افشار، ۱۹۵۹، ص. ۱۳۱)

از سوی دیگر، یحیی مهیار نوابی (۲۰۰۰-۱۹۱۲)، پژوهشگر زبان‌ها و فرهنگ ایران باستان، در چارچوب سیاست‌های فارسی‌سازی خود، پیشنهاد ایجاد «شهرک‌های کودکان» در مناطق آذربایجان را مطرح کرد تا از این طریق زبان فارسی ترویج شود. (نوابی، ۱۹۷۶، ص. ۱۴۴) به نظر می‌رسد نوابی در ارائه این پیشنهاد، از مدارس شبانه‌روزی ویژه کودکان بومی در آمریکای شمالی که با هدف همانندسازی و جذب فرهنگی آنان تأسیس شده بودند، الهام گرفته باشد.

در مقاله‌ای که سید حسن تقی‌زاده در سال ۱۹۲۰ در برلین منتشر کرد، وی گسترش تک‌زبانیِ فارسی را به‌عنوان ابزاری برای شکل‌دهی به هویتی ملی، یکپارچه و همگون مورد تأکید قرار داد. هرچند تقی‌زاده، تقلید کامل و بی‌قیدوشرط از اروپاییان را در همه عرصه‌های مادی و معنوی تنها راه رهایی ایران از عقب‌ماندگی می‌دانست و تصریح می‌کرد که «ایران باید از حیث ظاهر و باطن، جسم و روح، به‌طور کامل اروپایی شود»، با این حال معتقد بود که در

[۷] برای مطالعه‌ای جامع درباره دیدگاه‌های این اندیشمندان پیرامون تک‌زبانی، بنگرید به کتاب در دست انتشار اینجانب با عنوان موقتِ *روایت‌های ترکی آذربایجانی: تک‌زبانی در ایران مدرن*.

حوزه زبان و ادبیات، ایرانیان باید به زبان فارسی پایبند بمانند و در راه گسترش و اعتلای زبان و ادبیات فارسی بکوشند. (تقی‌زاده، ۱۹۲۰، ص. ۲)

پس از تقی‌زاده و حلقه روشنفکران ایرانی مقیم برلین، گروه دیگری از اندیشمندان نیز به‌سرعت به صف مدافعان ایدئولوژی تک‌زبانی پیوستند. راهبرد اصلی آنان آن بود که با معرفی زبان ترکی به‌عنوان عنصری «بیگانه» که به‌وسیله دشمنان ایران وارد این سرزمین شده است، پیوند تاریخی آن را با ایران انکار کنند و در نتیجه، حذف و ریشه‌کن ساختن آن را ضروری جلوه دهند.

در نتیجه این فرآیند نظام‌مندِ سرزمین‌زدایی از زبان ترکی، این دیدگاه به‌تدریج رواج یافت که زبان ترکی توسط مهاجمان مغول یا تورانی بر ایران تحمیل شده است. از این منظر، زبان ترکی نه بخشی از میراث تاریخی ایران، بلکه «مصیبتی» تلقی می‌شد که بر کشور تحمیل گردیده و یا به تعبیر برخی نویسندگان، «آثار کثیف» بر جای مانده از چنگیزخان و تیمور به شمار می‌رفت. (مهدوی، ۱۹۲۴، ص. ۱۳۶)[۸]

در این چارچوب مدرن، تک‌زبانی به‌عنوان امری طبیعی و هنجار تلقی می‌شد، در حالی که داشتن بیش از یک زبان، وضعیتی نابهنجار و آسیب‌گونه قلمداد شده و در نتیجه مردود شمرده می‌شد. در ایران نیز، نگارش به هر زبانی غیر از فارسی ــ که به‌طور طبیعی زبانی فاقد مشروعیت رسمی محسوب می‌شد ــ به‌منزله نوعی اختلال یا بیماری فردی و حتی عاملی واگیردار تلقی می‌گردید که انسجام اجتماعی و تمامیت ایران را تهدید می‌کند.

برای نمونه، محمود افشار یزدی، سیاستمدار، روزنامه‌نگار و شاعر ایرانی که حذف سایر زبان‌ها از طریق گسترش زبان فارسی را به آرمانی مادام‌العمر تبدیل کرده بود، از میان برداشتن هرگونه تفاوت فرهنگی و زبانی را تبلیغ می‌کرد. (افشار، ۱۹۲۵، ص. ۶-۵)[۹] افشار زبان‌های غیرفارسی را «زبان‌های بیگانه» می‌نامید؛ با این حال، بیشترین مخالفت او متوجه زبان ترکی بود. وی ادامه حضور زبان ترکی در ایران را به‌شدت نکوهش می‌کرد و آن را با تعابیری همچون «عفونت» و «بیماری» توصیف می‌نمود. از دیدگاه او، استان‌های آذربایجان باید از طریق گسترش زبان فارسی و آموزش تاریخ ایران «ضدعفونی» شوند. (افشار، ۱۹۲۶، ص. ۵۷۱)

[۸] همچنین نک.: ارانی، «آذربایجان یا یک مسئله حیاتی و مماتیِ ایران»، ص. ۲۵۱؛ افشار، «یگانگی ایرانیان و زبان فارسی»، صص. ۱۳۰، ۱۳۳؛ افشار، «آغازنامه»، ص. ۶؛ و افشار، «زبان، ادبیات و خط فارسی از نظر سیاسی»، صص. ۱۶۵، ۱۷۴–۱۷۵

[۹] بازچاپ در: افشار، «یگانگی ایرانیان و زبان فارسی»، بخش دوم، ص. ۱۳۲؛ همچنین بازچاپ در: ایرج افشار، *زبان فارسی در آذربایجان*، صص. ۲۷۴–۲۹۱.

به همین ترتیب، غلامعلی رعدی آذرخشی (۱۹۹۹-۱۹۰۹)، شاعر تبریزی، نیز در اشعار فارسی خود دیدگاه‌هایی ضدترکی ابراز کرده است. او در موارد متعدد، زبان فارسی و ترکی را در تقابل با یکدیگر قرار داده و در قالب استعاره، فارسی را به لاله و ترکی را به خرزهره، یا فارسی را به شهد و ترکی را به زهر مار تشبیه کرده است. (رعدی آذرخش، ۱۹۹۰-۱۹۸۹ص. ۲۳۵)

سرکوب زبان‌های گوناگونی که در درون مرزهای ایران به‌صورت هم‌زمان رواج داشتند و جایگزین کردن آن‌ها با زبان فارسی، در دوران حکومت نخستین پادشاه پهلوی، رضاشاه (حکومت: ۱۹۴۱-۱۹۲۵)، به یکی از مهم‌ترین سیاست‌های دولت تبدیل شد. هدف از این سیاست، ایجاد ملتی همگون با هویتی آریایی و الگوبرداری از الگوی دولت ـ ملت اروپایی بود. این رویکرد بر سه اصل بنیادین مدرنیسم، تمرکزگرایی و سکولاریسم استوار بود. (کاتوزیان، ۲۰۱۰، ص. ۱۹۴، ۲۲۸)

برنامه‌های نوسازی رضاشاه که بر اقتدارگرایی، تمرکز قدرت و انگاره‌های آریاگرایانه استوار بود، در بسیاری از موارد با توسل به خشونت و اعمال قهرآمیز به اجرا درآمد. (معتدل، ۲۰۱۴) پس از پایان جنگ جهانی دوم نیز سیاست‌های تمرکزگرایی و فارسی‌سازی در دوره حکومت فرزند او، محمدرضا پهلوی (۱۹۷۹-۱۹۴۱)، ادامه یافت و پس از انقلاب ۱۳۵۷ نیز، هرچند با شدت و شیوه‌های متفاوت، به‌صورت مقطعی تا امروز استمرار پیدا کرده است.

این سیاست‌ها و مبانی فرهنگیِ پشتیبان آن‌ها، در ادبیات زبان‌شناسی با اصطلاحاتی همچون «سوگیری تک‌زبانی» (*monolingual bias*) یا «شوونیسم تک‌زبانی» (*monolingual chauvinism*) توصیف شده‌اند.[۱۰] در فضای فکری و سیاسی ایران نیز از این رویکرد غالباً با عنوان «شوونیسم فارسی» یاد می‌شود.

در نتیجه چنین نگرشی، هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، نوعی الزام اخلاقی، اجتماعی و سیاسی برای از میان برداشتن این «بیماری» فرضی پدید آمد؛ بدین معنا که تنوع زبانی به‌عنوان نوعی ناهنجاری تلقی می‌شد که می‌بایست از طریق حذف و یکسان‌سازی زبانی اصلاح و برطرف گردد.

[۱۰] نک.: گروسژان، *مطالعه دوزبانه‌ها*، ص. ۱۰؛ پاولنکو، *هیجان‌ها و چندزبانگی*، صص. ۱، ۵، ۳۰۲، ۳۱۱؛ دیویدسن، *قرون وسطی‌گرایی، چندزبانگی و چاوسر*، صص. ۱، ۴۴، ۱۳۴، ۲۱۰؛ فیشمن، «دوزبانگیِ مثبت»، ص. ۴۹؛ حسن، «مقدمه مترجم»، ص.xix .

از زمان پذیرش اندیشه ملی‌گرایی و ایدئولوژی تک‌زبانی در ایران، روشنفکران، نظریه‌پردازان و سیاست‌گذاران فرهنگی همواره بر این باور بوده‌اند که نوشتن، انتشار یا حتی مطالعه آثاری به زبانی غیر از فارسی، با آرمان ایجاد ملتی یکپارچه و همگون ناسازگار است. ازاین‌رو، ابراز هویت‌های متمایز بر پایه تفاوت‌های فرهنگی یا زبانی، همچنان از سوی طرفداران سیاست‌های فارسی‌سازی امری نامطلوب تلقی شده و به‌طور نظام‌مند با واکنش‌های تنبیهی مواجه می‌شود؛ هرچند پس از انقلاب ۱۳۵۷ ممنوعیت رسمی استفاده از زبان‌های غیرفارسی لغو شد و سخن گفتن یا برقراری ارتباط به زبانی غیر از فارسی دیگر از منظر قانونی جرم محسوب نمی‌شود. با این حال، از همان آغاز شکل‌گیری ایدئولوژی تک‌زبانی، آثار نگاشته‌شده به زبان ترکی همواره با سانسور، عدم صدور مجوز انتشار یا ممنوعیت کامل روبه‌رو بوده‌اند. نسخه‌های خطی یا آثار منتشرشده به این زبان، در بسیاری از موارد از ثبت و فهرست‌نویسی در مراکز رسمی محروم مانده یا حتی نابود شده‌اند. نویسندگانی که به زبان ترکی قلم می‌زنند، به‌طور مستمر با تهدید، تبعید از مناطق آذربایجان، زندان، شکنجه و حتی قتل مواجه بوده‌اند. آنان غالباً با برچسب‌هایی همچون کمونیست، پان‌ترکیست، تجزیه‌طلب یا خائن به ایران معرفی شده‌اند.

نکته قابل توجه آن است که این اقدامات تنبیهی تنها از سوی فارسی‌زبانان یا نهادهای مستقر در «مرکز» اعمال نمی‌شود؛ بلکه شدیدترین واکنش‌ها گاه از سوی افرادی بروز می‌یابد که به این باور رسیده‌اند که بخش ترک‌زبان هویت خود را با موفقیت سرکوب کرده‌اند و انکار میراث زبانی خویش را وظیفه‌ای اخلاقی، اجتماعی و سیاسی می‌دانند. این افراد ایدئولوژی مدرنِ تک‌زبانی را درونی کرده و می‌کوشند به‌طور کامل در کلیتی همگون جذب و مستحیل شوند.

نکته‌ای قابل تأمل آن است که برخی از نخستین نظریه‌پردازان و مدافعان تک‌زبانی، از جمله سید حسن تقی‌زاده (۱۹۷۰-۱۸۷۸)، تقی ارانی (۱۹۴۰-۱۹۰۳)، حسینقلی کاتبی (درگذشت: ۱۹۹۱) و نیز شاعر غلامعلی رعدی آذرخشی (۱۹۹۹-۱۹۰۹)، خود ترک‌زبان بودند. همچنین محمود افشار نیز از خانواده‌ای آذربایجانی و اهل ارومیه برخاسته بود. (افشار، ۱۹۵۹، ص. ۲۹۰، ۲۸۳؛ افشار، ۱۹۶۰، ص. ۱۶۹، ۱۷۵)

همانند دیگر کشورهایی که ایدئولوژی تک‌زبانی را مبنای سیاست‌های زبانی خود قرار داده‌اند، در ایران نیز روایت‌های ملی مبتنی بر تک‌زبانی، سیاست‌های فارسی‌سازی و ضرورت حذف عنصر «بیگانه» (یعنی زبان ترکی) و «درمان» ملت از این «مصیبت» یا «عفونت»، هم از سوی حکومت و نهادهای مرکزی تبلیغ شده و هم از طریق فراخوان‌های مکرر از ترک‌زبانان

خواسته شده است که از پایین به بالا، یا از پیرامون به سوی مرکز، با این پروژه همگون‌سازی همراه شوند. (ارانی، ۱۹۲۴، ص. ۲۵۳)

در سطح فردی نیز، بسیاری از مروجان این اندیشه بر این باورند که ترک‌ها، به‌عنوان وظیفه‌ای اخلاقی و سیاسی در قبال ملت، باید نه‌تنها از زبان مادری خود دست بکشند، بلکه حتی آثار و نشانه‌های آن، از جمله لهجه خویش را نیز از میان ببرند. (افشار، ۱۹۶۰،ص. ۱۷۵-۱۷۶) به نظر می‌رسد این گروه از نظریه‌پردازان، توانایی درک فضاهای میانجی، تعلقات چندگانه یا هویت‌های مرزی، آستانه‌ای و ترکیبی را که در بستر چندزبانگی شکل می‌گیرند، ندارند. محمود افشار با صراحت می‌نویسد:

«یک آذربایجانی یا ایرانی است یا نیست؛ اگر ایرانی است، نمی‌تواند ترک باشد!» (افشار، ۱۹۶۰، ص. ۱۷۶)

با وجود بیش از یک قرن ممنوعیت، سانسور و فشارهای اجتماعی که بازتاب‌دهنده نوعی سوگیری تک‌زبانی است، زبان و ادبیات ترکی همچنان به حیات خود ادامه داده و مسیر رشد و پویایی را حفظ کرده است. پایداری این ادبیات اقلیت در برابر سلطه ایدئولوژی تک‌زبانی، نشان‌دهنده ورود به آن چیزی است که یاسمین ییلدیز از آن با عنوان «عصر پساتک‌زبانی» (*postmonolingual era*) یاد می‌کند. ییلدیز مفهوم پساتک‌زبانی را فضایی پویا تعریف می‌کند؛ «عرصه‌ای از تنش که در آن، از یک‌سو پارادایم تک‌زبانی همچنان خود را تحمیل می‌کند و از سوی دیگر، شیوه‌های چندزبانه استمرار می‌یابند یا بار دیگر سر برمی‌آورند.» (ییلدیز، ۲۰۱۳، ص. ۵)

در کتابی که به‌زودی منتشر خواهد شد، فهرستی از آثار داستانیِ منثور که به زبان ترکی آذربایجانی نوشته و در فاصله سال‌های ۱۹۴۴ تا ۲۰۰۰ در ایران منتشر شده‌اند، ارائه کرده‌ام.[۱۱] مجموعه آثاری که طی یک سده گذشته به این زبانِ اقلیت پدید آمده‌اند، در مجموع بدنه‌ای از «ادبیات کوچک» (*small literature*) را شکل داده‌اند.[۱۲]

ماهیت حاشیه‌ای، هنجارشکن و انتقادی این ادبیات، ظرفیت قابل توجهی برای کمک به دموکراتیزه شدن ادبیات و فرهنگ ایران دارد. این مجموعه آثار، با به چالش کشیدن هنجارهای

[۱۱] عنوان موقت این کتاب «روایت‌های ترکی آذربایجانی» است.

[۱۲] مفهوم *leine Literatur* که معمولاً به «ادبیات کوچک»، «ادبیات اقلیت» یا «ادبیات صغیر» ترجمه می‌شود را نخستین بار فرانتس کافکا در سال ۱۹۱۱ در یادداشت‌های روزانه خود برای توصیف ادبیات معاصر یهودیان ورشو به کار برد.

مسلط و ارائه چشم‌اندازهای بدیل، ضمن به‌رسمیت شناختن تنوع در سنت‌های ادبی ایران، به غنای فرهنگی این سرزمین می‌افزاید.

Qaynaqlar / منابع

Afshār, Ī. (Ed.). (1989–1990). *Zabān-e fārsī dar Āẕarbāyjān*. Tehran: Moqūfāt-e Doktor Maḥmūd Afshār.

Afshār, M. (1925). Āghāzname. *Āyande*, *1*, 3–15.

Afshār, M. (1926). Enteqād-e sīyāsī dar możūʿ-e moʿāhede-ye jadīd-e Īrān o ʿOṣmānī. *Āyande*, *10*, 569–571.

Afshār, M. (1959). Yegānegī-ye Īrānīān o zabān-e fārsī (Part 2). *Āyande*, *2*(42), 129–137.

Afshār, M. (1989–1990). Yegānegī-ye Īrānīān o zabān-e fārsī. In Ī. Afshār (Ed.), *Zabān-e fārsī dar Āẕarbāyjān* (pp. 274–291). Tehran: Moqūfāt-e Doktor Maḥmūd Afshār.

Afshār, M. (1960). Zabān, adabiyyāt o khaṭṭ-e fārsī az naẓar-e siyāsī. *Āyande*, *3*(43), 163–176.

Arānī, T. (1924). Āẕarbāyjān yā yek masʾala-ye ḥayātī o mamātī-ye Īrān. *Farhangestān*, *5*, 247–254.

Davidson, M. C. (2010). *Medievalism, multilingualism, and Chaucer*. Palgrave Macmillan.

Fishman, J. A. (1978). Positive bilingualism: Some overlooked rationales and forefathers. In J. E. Alatis (Ed.), *International dimensions of bilingual education* (pp. 42–52). Georgetown University Press.

Grosjean, F. (2008). *Studying bilinguals*. Oxford University Press.

Hassan, W. S. (2008). Translator's introduction. In A. Kilito, *Thou shalt not speak my language* (W. S. Hassan, Trans., pp. vii–xxvi). Syracuse University Press.

Kātebī, Ḥ.-Q. (1942–1943). *Āẕarbāyjān o vaḥdat-e mellī*. Ḥosseynī.

Katouzian, H. (2010). *The Persians: Ancient, mediaeval and modern Iran*. Yale University Press.

Mahdavī, E. (1924). Madāres-e qadīme rā bāyad bast! *Nāme-ye Farhangestān*, *3*, 130–137.

Motadel, D. (2014). Iran and the Aryan myth. In A. M. Ansari (Ed.), *Perceptions of Iran: History, myths and nationalism from medieval Persia to the Islamic Republic* (pp. 119–145). I. B. Tauris.

Navvābī, M. (1976). Zabān-e konūnī-ye Āẕarbāyjān. In M. Ṭāvūsī (Ed.), *Majmūʿa-ye maqālāt* (Vol. 1, pp. 1–146). Enteshārāt-e Āsīyāʾī Dāneshgāh-e Pahlavī-ye Shīrāz.

Pavlenko, A. (2006). *Emotions and multilingualism*. Cambridge University Press.

Raʿdī Āẕarakhashī, Gh.-ʿA. (1989–1990). Zabān-e fārsī o vaḥdat-e mellī. In Ī. Afshār (Ed.), *Zabān-e fārsī dar Āẕarbāyjān* (pp. 230–235). Tehran: Moqūfāt-e Doktor Maḥmūd Afshār.

Rahimi Bahmany, L. (in press). *Azeri Turkish narratives: Monolingualism in modern Iran*. Edinburgh University Press.

Rahimi Bahmany, L. (2023). Mirzə Fətəli Axundzadə. In D. Thomas, J. Chesworth, R. Pourjavady, & D. Pratt (Eds.), *Christian–Muslim Relations: A Bibliographical History* (Vol. 20, *Iran, Afghanistan, and the Caucasus (1800–1914)*, pp. 538–546). Brill.

Taqīzāde, Ḥ. (1920). Dore-ye jadīd. *Kāve*, *1*(36), 1–2.

Weiß, J., & Schwietring, T. (2008). Die Macht der Sprache: Eine philosophisch-soziologische Reflexion. In J. Limbach & K. von Ruckteschell (Eds.), *Die Macht der Sprache* (pp. 18–22). Langenscheidt und Goethe-Institut.

Yildiz, Y. (2013). *Beyond the mother tongue: The postmonolingual condition*. Fordham University Press.

Leila RAHİMİ BAHMANY 0000-0002-6120-8476

Hollanda Utrecht Üniversitesi, Avrupa Araştırma Konseyi (ERC)

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 2 Şubat 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 19 Şubat 2026

E-yayın tarihi: 30 Mart 2026

Çıktı sayfa sayısı: 15

Kaynak sayısı: 23